

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В ОЦІНКАХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ

Згідно з Конституцією України, громадянам гарантовано чимало прав і свобод, у разі порушення яких вони мають можливість звертатися до низки інстанцій як всередині країни, так і відносно до Європейського суду з прав людини. Проте закріпленість прав і свобод у Конституції ще не означає масову обізнаність із ними та вміння ефективно їх захищати у разі порушень. З метою одержання інформації щодо цього, а також загальної оцінки громадянами ситуації з правами і свободами в Україні восени 1999 року за фінансової підтримки Представництва ООН було проведено репрезентативне загальнонаціональне опитування "Права і свободи людини в оцінках громадян України". Всього опитано 1200 осіб, помилка вибірки 2,5%. У повному обсязі результати дослідження викладені в [1]. Авторка ж пропонує для ознайомлення лише деякі сюжети, звертаючи особливу увагу на гендерні відмінності оцінок і ставлень, тлом для яких є, як добре відомо, значні розбіжності між юридичною рівноправністю та реальним досвідом нерівності жінок і чоловіків у різних сферах життєдіяльності нашого суспільства.

Кожна людина, безумовно, має певні уявлення про те, що вона може і не може мати чи робити, що є дозволеним і недозволеним у співіснуванні та взаємодії з іншими людьми. У будь-якій цивілізованій країні перелік прав і свобод громадян містить її Конституція. Проте зовсім небагато випадків, коли Основний Закон держави стає предметом ретельного ознайомлення. Його текст мають далеко не всі сім'ї. Тільки надзвичайні обставини змусять багатьох із нас звернутися до Конституції. Ситуація в Україні особлива ще й тим, що Конституція прийнята лише у 1996 році і за цей час масово залучалася до ознайомлення з основними конституційними положеннями переважно шкільна та студентська молодь. За таких обставин засоби масової інформації, міжособистісне спілкування зазвичай є посередниками у розповсюдженні та тлумаченні

ні основних прав і свобод людини. Тому слід очікувати, що більшість дорослих громадян навіть без ознайомлення з текстом Основного Закону рідної держави знають чимало з того, що ця держава їм дозволяє і гарантує.

Підтвердженням чи спростуванням цього можуть бути відповіді опитаних на запитання: "Якщо говорити про права людини, то які з них Ви назвали б передусім? Йдеться про ті права, які гарантовані державними законами України?". Таким чином в опитуванні виявлялося спонтанне, без підказок з боку інтерв'юєра, знання про права і свободи. Водночас так вдавалося фіксувати найактуальніші для громадян права, ті, що є важливими для них і про які вони одразу ж згадують. Загалом 1200 респондентів назвали 38 прав і свобод, гарантованих державою, громадянами якої вони є. Як на загал, то це досить хороша обізнаність. Проте, коли зважити, скільки респондентів з 1200 назвали те чи те право, то виявиться, що понад третину прав і свобод згадував не частіше ніж один із сотні респондентів, а дві третини — один з двадцяти.

Безперечним лідером серед названих є право на працю, на яке вказали 72,3 % респондентів, причому, 40,0 % опитаних саме з права на працю починали свій перелік усіх знаних ними прав і свобод, причому, чоловіки робили це частіше, ніж жінки (респондент називав декілька прав і тому сума набагато більша 100 %). Слід зауважити, що водночас лише кожен дев'ятий з опитаних (12,6%) згадав, що має також право на своєчасне отримання винагороди за працю. Оскільки праці передують вибір професії і майже завжди більш чи менш тривале навчання, тож не дивно, що наступним за кількістю відповідей є саме право на освіту і вибір професії, назване половиною респондентів (49,5 %). Тривала й успішна праця вимагає доброго здоров'я, право на охорону якого, а також медичне обслуговування гарантується державними законами України. Так вважають 49,4 % опитаних. Самопочуття

людини великою мірою залежить не тільки від стану її здоров'я, а й можливості повноцінно відпочивати. І респонденти добре знають, що право на відпочинок мають, на що вказали 42,3 %. Третина опитаних (30,3 %) не забули, що за законами країни громадяни можуть вільно формувати світогляд, висловлюючи свої думки як безпосередньо, так і у вигляді друкованих документів, тобто мають свободу слова, друку та світогляду.

Отже, праця, освіта, здоров'я, відпочинок та вільне висловлювання думок — це ті нечисленні права і свободи, які респонденти найчастіше називали як гарантовані їм законами рідної держави.

Обізнаність із наступною низкою з 11 прав і свобод виявили від 6 до 15 % респондентів. Цими правами та свободами є: право на землю і житло, включаючи їхню оренду; свобода віросповідання; право на недоторканність особистості; право власності, зокрема, приватної; право на заробітну плату і своєчасне отримання винагороди за працю; право на життя, включаючи особисте; право на соціальний захист; право на захист з боку держави; право на судовий захист; право одержувати пенсію, субсидії чи пільги; право обирати і бути обраним. Що ж до решти названих прав і свобод, то згадувалися вони лише вряди-годи, іноді одним-двома респондентами з 1200.

Хоч як це дивно, але суттєвих тендерних відмінностей не було зафіксовано, тобто стать опитаних не є впливовим чинником диференціації спонтанного знання про права і свободи. На основні з них майже однаково часто чи так само нечасто вказували і чоловіки, і жінки. Примітно, що практично незнаним є право на рівність у суспільстві незалежно від статі. Про нього згадали трічі (0,3 %), і це були виключно жінки. Такий факт свідчить або про те, що в суспільстві справді досягнуто повної рівності статей, або ж, що видається ймовірнішим, тендерна нерівність не усвідомлюється в нашій країні як проблема прав і свобод людини.

Зрозуміло, що зненацька пригадати багато прав і свобод дуже важко. Тому, як і слід було очікувати, суттєво іншою була картина стимульованого знання громадянами гарантованих законами прав і свобод. Стимульованість у даному разі означає, що респондентові послідовно було показано 49 карток із формулюванням закріплених у Конституції України прав і свобод. Він/вона повинен був їх прочитати і підтвердити власну обізнаність (знаю або чув) чи необізнаність із ними.

Загалом відмінність між спонтанним і стимульованим знанням власних прав і свобод є ра-

зуючою. Не виявилось жодного права, про яке б не знала щонайменше чверть опитаних. Загалом же обізнаність з конституційними правами і свободами коливалася від 22 % до 88 %. Серед масово знаних респондентами прав і свобод опинилися й ті, що справді найчастіше називалися ними спонтанно, але також права (наприклад, приватної власності, на судовий захист, соціальний захист, недоторканність житла та життя), спонтанне знання яких демонстрував приблизно один респондент із десяти. Лише стосовно права на працю розрив у частках досить помірний (84,4 % — стимульоване знання і 72,3 % — спонтанне). Право на судовий захист, наприклад, експромтом називали 7,8 % опитаних, а знають (чули) про нього 77,3 %. Про право на приватну власність знають 82,2 %, проте пригадали його тільки 13,8 %. З'ясувалося, що про рівність перед законом незалежно від статі, раси, етнічного і соціального походження знають 55,4 % опитаних, хоча спонтанно згадали тільки 0,3 %. Отже, у масовій свідомості знання про права є непевними і нестійкими.

На відміну од спонтанного знання прав і свобод, коли і чоловіки, й жінки демонстрували практично однаковий рівень обізнаності, у випадку стимульованого знання фіксувалися суттєві тендерні відмінності. Серед усіх прав і свобод не знайшлося жодного, яке було б краще відоме жінкам, ніж чоловікам. Натомість респондентичоловіки виявилися статистично значно обізнанішими (принаймні на вербальному рівні) з переважною більшістю прав і свобод. Жінки набагато частіше визнавали свою необізнаність. Водночас не слід поспішати з висновком, нібито чоловіки в Україні компетентніші щодо прав людини. Не виключено, що тут маємо справу із суто психологічним феноменом, згідно з яким жінки легше визнають факт свого обмеженого знання. Чоловіки ж, навпаки, вважають незнання чимось таким, що здатне негативно впливати на їхній авторитет. Інакше кажучи, відмінності можуть зумовлюватися не знанням, а ступенем ширості у відповідях на запитання інтерв'юера.

Часто в житті виникають ситуації, коли права і свободи людини порушуються з боку фізичних чи юридичних осіб. Суспільство надає різні можливості захистити порушені права. Важливо знати, якою мірою громадяни обізнані з механізмами захисту прав, з тим, до кого необхідно звертатися за допомогою.

Загалом було названо 14 державних і недержавних інстанцій, здатних забезпечити відновлення порушених прав. Звичайно, пріоритетність залежала від того, які саме права і свободи можуть бути порушені: права особистості, громадянські, політичні, соціально-економічні, соці-

ально-культурні права чи права у взаємодії з державою. Проте найчастіше названими практично за будь-яких порушень залишалися одні й ті ж інстанції, а саме: суди, місцеві органи влади, міліція, прокуратура та адвокати. Жінки виявили схильність порівняно частіше висловлюватися про необхідність звернення до місцевих органів влади, чоловіки — до прокуратури. Знання про низку інших інстанцій захисту прав і свобод не є масовим.

Бажання звертатися до тих чи тих інстанцій у разі потреби захистити порушені права і свободи опосередковано свідчить про довіру до них. Якою ж мірою респонденти довіряють тим, у кого шукали б захисту? Дізнатися про це можна з прямих відповідей опитаних про міру їхньої довіри до низки згадуваних інстанцій (див. таблицю 1).

З трьох гілок державної влади першість за рівнем довіри громадян тримає влада судова, особливо такі її представники, як адвокати (55 % відповідей). Разом з судами (41 %) та прокуратурою (41 %) вони — єдині інстанції, які всередині країни мають більшу довіру її громадян, аніж міжнародні організації (40 %). Жінки частіше висловлювали довіру до судів та прокуратури, в той час як чоловіки виявили більшу схильність довіряти міжнародним організаціям. Останні за рівнем довіри загалом випереджають усіх інших суб'єктів виконавчої та законодавчої

влади в країні. Хоча слід зауважити, що рівень довіри українських громадян до міжнародних організацій видається дещо вищим, аніж вербальна готовність апелювати до них у випадку порушення прав і свобод.

Удвічі більшою за кількістю відповідей опитаних є їхня довіра до представників практично невидимої у повсякденному житті Служби безпеки України (38 %), аніж до значно краще відомих і щодня бачених представників міліції (20 %). Діяльність СБУ викликає більшу довіру в українських чоловіків, міліція ж — у жінок. "Четвертій владі", тобто засобам масової інформації, довіряють так само, як і СБУ. Президент України користується довірою кожного четвертого опитаного (25 %). Такою ж є довіра громадян і до місцевих органів влади, які за цим показником дещо випереджають Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (22 %). Важко сказати, чи то діяльність Уповноваженого ВР, чи стаття, а вона є жінкою, вплинули на ставлення респондентів, але майже третина українських жінок (32 %) висловили довіру до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, що суттєво різниться від думок чоловіків. Практично однаковою мірою респонденти довіряють і громадським організаціям (20 %), і найвищим органам виконавчої та законодавчої влади, що виявляють значно більшу відповідальність перед українськими громадянами, аніж партії і профспі-

Таблиця 1. Довіра до інстанцій захисту прав і свобод, %

Інстанції захисту прав і свобод	Довіряють	Як довіряють, так і не довіряють	Не довіряють
Адвокати	55	21	16
Суди	41	30	24
Прокуратура	41	28	24
Міжнародні організації	40	13	13
Служба безпеки України	38	24	19
Засоби масової інформації	38	34	23
Президент України	25	23	46
Місцеві органи влади	24	33	38
Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	22	23	35
Міліція	20	30	36
Громадські організації	20	26	43
Верховна Рада	19	21	48
Кабінет Міністрів	17	27	46
Кримінальні структури	13	16	49

ки. Цілком можливо, що чоловіки переважають жінок щодо членства у громадських організаціях (партіях, профспілках тощо), принаймні довіряють їм більшою мірою, ніж кримінальним структурам. Довіра до останніх є загалом найнижчою (13%), яка, на жаль, несуттєво поступається довірі до Кабінету Міністрів та до Верховної Ради України.

Чи є Україна державою, де сьогодні дотримуються прав і свобод людини? Ствердна відповідь міститься у громадській думці, але, на жаль, не є поширеною серед українських громадян (8,6 % відповідей). Переважна більшість (71,6 %) висловила протилежну думку, на яку тендерна ознака не впливала. Тлом для оцінки ситуації з дотриманням прав і свобод, безумовно, є інші держави. Маючи уявлення про те, що і як відбувається у близькому та далекому зарубіжжі, легше зрозуміти й оцінити ситуацію у себе вдома (див. табл. 2).

Серед жінок виявилось суттєво більше тих, хто не зміг порівняти ситуацію з дотриманням прав і свобод в Україні та інших країнах. Думки жінок, які зуміли здійснити таке порівняння і певним чином оцінити ситуацію дещо різняться від висловлювань чоловіків. Щодо порівняння України з Білоруссю, то жінки частіше вважають, що ситуація в Україні краща. Стосовно порівняння з країнами Балтії, Центральної, Західної Європи та США, українські чоловіки частіше висловлювалися про значно гіршу ситуацію з правами людини в Україні.

Якщо респонденти у переважній більшості вважають, що Україна не є державою, де сьогодні дотримуються прав і свобод людини, то насамперед особистий досвід мав би спонукати до такого висновку. Саме так і є. Адже на запитання: "Чи порушувалися Ваші права і свободи за останні 5 років", 66,0 % респондентів відповіли: "Так, порушувалися"; 28,6 % опитаних дали за-

перечну відповідь і 5,4 % не змогли відповісти однозначно.

Виявилось, що жінки частіше переконані у тому, що їхні права не порушувались. Респонденти-чоловіки, навпаки, загалом частіше ствердно відповідали на це запитання. Проте у даному разі тендерні відмінності залежать од віку опитаних. Представники молодших вікових категорій, і чоловіки, й жінки однаково часто висловлювалися про порушення їхніх прав і свобод протягом останніх 5 років.

Які ж саме права і свободи респондентів, на їхню думку, були порушені в останні роки? Загальна картина є такою: 87,4 % — соціально-економічні права; 31,6 % — права особистості; 20,6 % — соціально-культурні права; 13,1 % — громадянські права; 9,1 % — права у взаємодії з державою; 4,3 % — політичні права. Тендерні відмінності спостерігаються щодо двох сукупностей прав. По-перше, чоловіки загалом частіше вказували на порушення щодо них прав особистості, особливо серед чоловіків старших вікових категорій. По-друге, жінки переважали серед тих, хто зазнав порушення соціально-економічних прав, що є характерно для всіх вікових категорій.

Чи насправді були дотримані всі права і свободи тих людей, які заперечили факти будь-яких порушень протягом останніх 5 років? Можливо, якісь події і життєві ситуації не усвідомлюються як порушення власних прав? Напевне, так воно і є. Підставою для такого висновку може бути той факт, що серед респондентів, впевнених у дотриманні їхніх прав і свобод, 24,4 % були за останні три роки у відпустках без збереження заробітної плати з ініціативи адміністрації підприємства або установи загалом не менше місяця, а 8,9 % — протягом 1–6 місяців. З'ясувалося також, що констатація непорушення прав відбувалася після того, як 15,6 % таких респондентів

Таблиця 2. Оцінка ситуації з дотриманням прав і свобод в Україні порівняно з іншими країнами, %

Порівняно з...	В Україні ситуація...			
	Краща	Така сама	Гірша	Важко сказати
Росією	21	41	26	12
Білоруссю	23	24	34	19
Іншими країнами СНД	22	28	18	32
Країнами Балтії	5	7	65	23
Країнами центральної Європи	2	4	78	16
Країнами західної Європи	1	1	85	13
США	1	1	85	13

протягом останніх трьох років не одержували вчасно заробітної платні щонайменше за місяць, 24,1 % — за 2–6 місяців, а майже десяти відсоткам цих опитаних держава чи інший роботодавець заборгував заробітну плату більш, ніж за півроку. Таким чином, щонайменше половина з тих, хто заперечив факт порушення їхніх прав і свобод протягом останніх років, у цей самий час пережили періоди більш чи менш тривалого перебування у вимушених відпустках без збереження заробітної плати або ж невчасного одержання останньої. Така ситуація є однаковою мірою притаманною і для жінок, і для чоловіків. Отже, не завжди особисті життєві ситуації людини усвідомлюються й інтерпретуються як порушення її прав, навіть коли відбувається порушення права на працю та права на своєчасне отримання винагороди за працю.

Як же поводити себе українські громадяни, усвідомлюючи, що гарантовані їм права і свободи порушуються, а також знаючи про існування у суспільстві низки інстанцій, здатних ці права і свободи захистити? Куди насамперед зверталися? Виявилося, що більше половини з тих, хто підтвердив факти порушення їхніх прав і свобод протягом останніх 5 років (56,3 %), взагалі нікуди не зверталися і ні в кого не шукали захисту. 16,5 % зверталися за захистом до місцевих органів влади. Хоча рівень довіри до останніх не залежить від статі опитаних, за захистом порушених прав жінки частіше звертаються саме до місцевої влади. Загалом 13,0 % респондентів шукали захисту в судах усіх рівнів. Чоловіки вдавалися до такого захисту частіше, ніж жінки. Наступними інстанціями за кількістю звернень з приводу порушених прав і свобод є адвокати й міліція (близько 7 % відповідей щодо кожної). Частота звернень до них, як і усіх інших, окрім

уже названих, інстанцій не залежить від статі опитаних. Небагато громадян з тих, чії права були порушені, зверталися за допомогою до громадських організацій (4,4 %) та прокуратури всіх рівнів (3,4 %). Кількість звернень до решти інстанцій, про які громадяни, за наведеними вище відповідями, є більш-менш обізнаними (Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада та її комітети, Президент України та Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів і міністерства, Служба безпеки України, засоби масової інформації, а також кримінальні структури), не сягала навіть одного відсотка.

Опитування виявило суттєві розходження між знанням громадян про можливості захисту порушених прав і свобод та реальним використанням цих можливостей. Продемонструємо це на прикладі відповідей респондентів, які стверджували, що протягом останніх п'яти років їхні права особистості порушувалися. Серед усіх опитаних таких осіб виявилось 250. Порівняємо відповіді цих респондентів на запитання, до яких інстанцій слід звертатися, якщо порушуються права особистості, з відповідями, куди ж вони насправді зверталися, коли це сталося саме з ними (рис. 1).

Отже, знання інстанцій захисту прав і свобод та реальне звернення до них громадян у разі порушення їхніх прав особистості найбільшою мірою збігаються лише двічі. Йдеться про місцеві органи влади та громадські організації. Причому кількість реальних звернень до перших була дещо меншою, а до других — більшою, ніж про це говорилося як про можливість. Суди, прокуратура, міліція та інші інстанції насправді залучалися до захисту порушених прав значно рідше. Натомість наочно видно вражаючу різницю між кількістю гіпотетичних відповідей, що ніку-

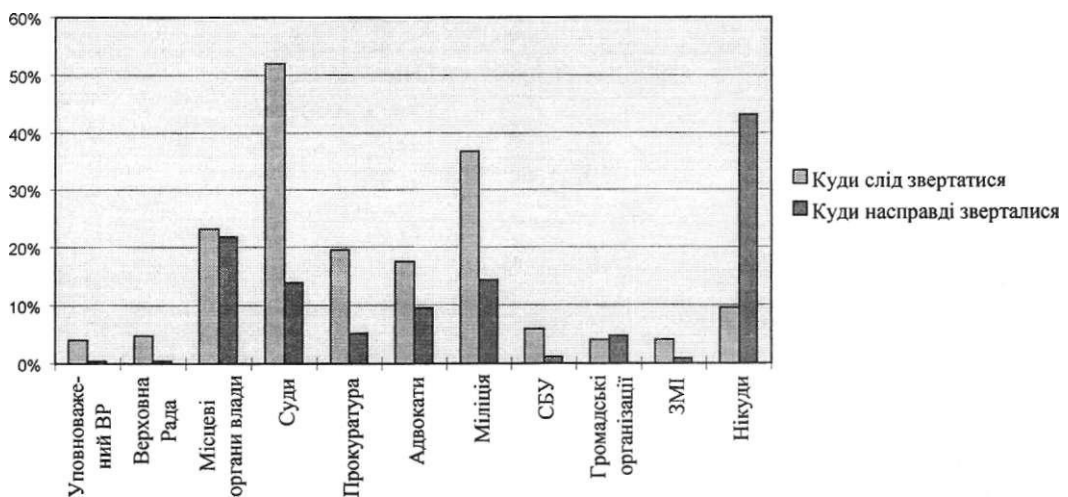

Рис. 1. Відмінність між знанням інстанцій захисту прав та реальним зверненням до них

ди не треба звертатися, та реальною практичною бездіяльністю громадян щодо захисту власних прав.

Загалом опитування зафіксувало значну різницю між спонтанним та стимульованим знанням прав і свобод, а також парадоксальну розбіжність між усвідомленням можливостей захисту прав і свобод, констатацією їх масового порушення і доволі поширеною практичною бездіяльністю.

Отже, відмінності за ознакою статі не є масовими і вражаючими. Проте вони є і, якщо си-

туація юридичної рівності та суттєвої фактичної нерівності чоловіків і жінок у суспільстві триватиме і посилюватиметься, то стать залишатиметься суттєвим чинником соціальної стратифікації, нерівного доступу до основних соціальних ресурсів, протидія чому, ймовірно, практично втілюватиметься в жіночих рухах, організаціях, політичних партіях та інших, вже опанованих жінками західних країн, засобах боротьби з тендерною нерівністю і дискримінацією.

1. Права і свободи людини в Україні.— К., 1999.— 76 с.

Oksamytna S. M.

HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE ASSESSMENT OF UKRAINIAN CITIZENS: GENDER DIFFERENCES

The paper analyzes Ukrainian citizens' knowledge on human rights and freedoms guaranteed by the Constitution of Ukraine. Gender differences are the main point of view. Ukrainian citizens have a lot of rights and freedoms according to the Constitution of Ukraine. They can apply to some national and international institutions when rights and freedoms are violated. Do Ukrainians know and trust such institutions? Are there differences between women and men? The article proposes some empirically grounded answers on these questions.